

עורכים: פאול ריבלין וברנדון פרידמן
עורכת משנה: סמדר שאול
כרך 7, גיליון 1, ינואר 2017

דוח האסון ההומניטארי הערבי

העולם הערבי חמש שנים אחרי: חלק 2

פאול ריבלין

החלק השני של ניתוח האסון ההומניטארי בעולם הערבי בוחן את מצב הצעירים בעולם הערבי, תוך שימוש בנתונים מדוח הפיתוח האנושי הערבי לשנת 2016. במקביל אותרו מגמות מתוך דוח הפיתוח האנושי של האו"ם, ונעשה ניתוח של נושאים בריאותיים מזרח תיכוניים המתבססים על ממצאים שהתפרסמו לאחרונה בכתב העת "The Lancet".

על פי דוח הפיתוח האנושי הערבי לשנת 2016, גילאי שני שליש מאוכלוסיית האזור הערבי מתחת ל-20, מחציתה בגילאי 15 עד 29. בנוסף, יותר ממאה מיליון אנשים נמצאים בקבוצת הגיל השנייה. המספר העצום של צעירים בתחילת גיל היציאה לעבודה שהינם בעלי יכולת יצרנית היה יכול להוות פוטנציאל עצום להתקדמות כלכלית והתפתחות חברתית.

הדור הנוכחי, בהשוואה לדורות הקודמים, הוא משכיל יותר, פעיל, מקושר לעולם החיצוני, בעל מודעות גבוהה להזדמנויות פוטנציאליות, ובעל שאיפות גבוהות לעתיד טוב יותר. את הפוטנציאל הזה יש לראות למול מציאות אשר דוחקת את הצעירים לשוליים ומגבילה אותם לא רק מבחינת חופש הביטוי, אלא גם ביכולתם להפוך לחברים יצרניים בחברה. כתוצאה מכך, במקום להוות מקור בעל פוטנציאל משמעותי לבניית העתיד, הצעירים עשויים להפוך למקור להרס.

המלחמות הורסות כעת את סוריה, עיראק, לוב ותימן, כשברקע בעיות כלכליות ודמוגרפיות רציניות. מדד הפיתוח האנושי (הבוחר הישג ממוצע בשלושה ממדים בסיסים של פיתוח אנושי: תוחלת חיים ארוכה, רמת השכלה ואיכות חיים) השתפר בצורה איטית באזור מאז החל האביב הערבי ב-2010, בהשוואה לשנים עברו. השתפרות איטית זו התקבלה גם בהשוואה למדינות מתפתחות, וגם בהשוואה לממוצעים העולמיים. נראה כי האפקטים של הסכסוכים באזור הכריעו את השיפור במדינות משגשגות ויציבות כמו המפרץ.

בטבלה 1 מוצגות מגמות דמוגרפיות. חרף הירידה בשיעור הצמיחה הדמוגרפית, נשמר שיעור צמיחה גבוה בהשוואה למקומות אחרים, פער שצפוי להישמר לאורך השנים הבאות על אף השפעות הקונפליקט.

טבלה 1, מגמות דמוגרפיות, 2000-2030

ממוצע שיעור צמיחה שנתי, 2010-2015 (אחוזים)	ממוצע שיעור צמיחה שנתי, 2000-2005 (אחוזים)	צמיחה, 2015-2030 (אחוזים)	היקף אוכלוסייה, 2030 (מיליונים)	היקף אוכלוסייה, 2015 (מיליונים)	
2.0	2.2	29	481	373	מדינות ערביות
1.3	1.4	19	7,092	5,963	מדינות מתפתחות
1.1	1.2	16	8,425	7,244	עולם

מקור: דוח פיתוח אנושי של האו"ם, 2015

בטבלה 2 מוצגים ציוני קורא וכתוב וציוני השכלה שהיו נמוכים יחסית. ממצאים אלה יכולים להיות מוסברים באופן חלקי על ידי הקצאת תקציב נמוכה לטובת השכלה (כמו גם לבריאות), מתוך ההכנסה הלאומית של מדינות ערביות.

טבלה 2: הוצאות קרוא וכתוב, השכלה ובריאות

הוצאה כספית על בריאות מתוך ה-GDP, 2013	הוצאה כספית על חינוך מתוך ה-GDP, 2005-2014	אוכלוסייה בעלי השכלה שניונית מלאה או חלקית, 2005-2013 (אחוזים)	ידיעת קורא וכתוב לבני 15 ומעלה, 2013-2015 (אחוזים)	
4.1	4.3	41.5	78	מדינות ערביות
5.6	4.7	51.2	80	מדינות מתפתחות
9.9	5.0	59.7	81	עולם

מקור: דוח פיתוח אנושי של האו"ם, 2015

בשנת 2010 יחס האוכלוסייה הערבית שגילה נע בין 15 ל-24 גדל לכדי 20%. המספר המוחלט של צעירים צפוי לצמוח מ-46 מיליון בשנת 2010 ל-58 מיליון בשנת 2025. נוסף על כך את הלחצים הדמוגרפיים המתגברים, בשל תהליך מהיר של עיור. עבור צעירים, משרות הן בבחינת מצרך

נדיר. בשנת 2010, ערב ההתקוממויות הערביות, שיעור המובטלים הכללי בעולם הערבי ושיעורו בקרב הצעירים היה גבוה בהשוואה לכל אזור אחר ועמד על 10% ו-27% בהתאמה. מאז עלו הנתונים אף יותר, לכדי 12% ו-30% בהתאמה. בהרבה מדינות ערביות, המשכילים סבלו משיעורי האבטלה הגבוהים ביותר. במצרים, 34% מבוגרי אוניברסיטאות היו מובטלים בשנת 2014, בהשוואה ל-2% מקרב בעלי השכלה יסודית ומטה.

הסכסוכים החמושים פגעו במבנה הפיזי והחברתי של האזור הערבי וגרמו לאובדן רב של חיי אדם, כולל בקרב אזרחים. אלה שילמו מחיר עצום, שהתבטא בהיקף הרוגים גבוה באזורים מרוחקים מאזורי הלחימה. על כל אדם שנהרג מאלימות חמושה ישירה, היו 3 ל-15 בני אדם שנהרגו בצורה עקיפה כתוצאה ממחלות, סיבוכים רפואיים ותת תזונה.

השפעות עקיפות אלה - התמוטטות מערכת הבריאות והסטת המשאבים מבריאות ומשמירה על הסביבה - הן בעלות משמעויות ארוכות טווח. מקרי מוות רבים, כמו גם מקרים של מוגבלויות, נגרמו בשל התפשטות מחלות זיהומיות וסיבות אחרות שאירעו כתוצאה מהמלחמה, זאת בהשוואה להיקף המקרים מהסוג הזה שנגרמו בשדה הקרב. בחלק מהמקרים, מקרים אלה הם תוצאה של התערעורת הנורמות החברתיות והסדר הפוליטי במהלך ולאחר הסכסוך. השיפור האיטי בהיקף התמותה במדינות שבהם הסתיים הסכסוך, בהשוואה למדינות שלא היו נתונות לסכסוך, נובע ממקרי מוות ישירים ועקיפים שאירעו לאחר שהסכסוך הגיע לסימו.

ההפסדים שנגרמו בתחום החינוך הם בעלי השפעה ממושכת על ההתפתחות של המדינה, ועשויים להוביל לירידה ברווחה לאורך הדורות. הפסדים בחינוך שנגרמים בשל סכסוך מפחיתים משיעור היצרנות בקרב הדור שהמיט את האובדן, וזה בתורו מגביל הזדמנויות כלכליות בקרב הדורות הבאים. בנוסף, הם חושפים את המדינה בצורה עקיפה לסיכון גבוה לסכסוך מתמשך, בעיקר במקרה של מלחמה אזרחים. קודם לסכסוך הנוכחי, סוריה הייתה בעלת שיעור נטו של הרשמה להשכלה יסודית שעמד על 93.1%, ועל 62% להשכלה על-יסודית. בשנת 2013, שיעורים אלה פחתו ל-67% ו-44% בהתאמה. קרוב לשנתיים לאחר פרוץ הסכסוך, מעל ל-11% מבתי הספר בסוריה ניזוקו או נהרסו, ו-9% מהם נמצאים בשימוש כמקומות מחסה.

אחוז הבערות בעיראק בקרב צעירים (בגילאי 15 עד 29) צמח ל-15% בקרב גברים, ול-20% בקרב נשים. היקף רכישת השכלה הינו גבוה בקרב גברים שנולדו בשנות ה-60 המוקדמות, בהשוואה לקבוצות צעירות יותר, בעוד שלא נצפה שינוי בהיקף רכישת השכלה על ידי הנשים שנולדו בין אמצע שנות ה-60 לשנות ה-90. ההרשמה להשכלה על-תיכונית עומדת על 44% (והיא נמוכה אף יותר בקרב נשים צעירות), כאשר ההרשמה לחינוך השלישוני עומד על כ-16%. 75% מהילדים שאינם נרשמו לבית הספר הן ילדות, ויותר מחמישית מהמתבגרות נשואות. ילדים לאימהות לא משכילות בעלי סיכוי של פי שלוש להתחתן בגיל צעיר, בהשוואה לילדים לאימהות בעלות השכלה על תיכונית. הצעירים העירוניים בעלי סיכוי גבוה יותר ללמוד בבית ספר תיכוניים בהשוואה לצעירים כפריים, וחמישית מהנשים הצעירות שנמצאות בחמישון העליון מבחינה סוציו-אקונומית נמצאות בסבירות גבוהה יותר של פי שלוש להיות משכילות, בהשוואה לנשים מהחמישון התחתון.

בעיראק, קיימים הבדלים בתוכנית הלימודים על בסיס דת, ואין הסכמה כללית בנוגע לפיתוח תוכנית חינוך לאזור האוטונומי הכורדי. בשל התפרצות האלימות האחרונה והשתלטות המדינה האסלאמית על חלקים בצפון עיראק, ההבדלים האזוריים צפויים לגדול. לצורך הדוגמא, בתי הספר במוסול עקבו אחר תוכנית הלימודים שנקבעה על ידי המדינה האסלאמית שהיא שונה מתוכנית הלימודים הלאומית.

הגירה מהווה סימפטום להדרה של נוער משכיל בעל מיומנויות מהחברות שלהם. הרבה לפני שהחלו ההתקוממויות הערביות, הסיבות לשיעורי ההגירה הגבוהים ממדינות ערביות כללו הכנסה נמוכה, צמיחה איטית של שכר, כלכלה המובלת בידי נותני חסות, נפטיזם, וחוסר ביטוי פוליטי. סיבות אלה הקשו על המעורבות החברתית-פוליטית של בני הנוער, בעיקר בעלי המיומנויות. במהלך שנות ה-2000, שיעור ההגירה של בעלי מיומנויות מקרב מדינות ערביות היה מהגבוהים בעולם.

הגירה שכיחה יותר בקרב בעלי השכלה אקדמית. בלבנון, שליש מהצעירים בעלי השכלה אקדמית היו מוכנים לעזוב את המדינה ב-2008. בשנת 2010, 62% מהמהגרים הירדנים היו בעלי השכלה אוניברסיטאית. לצורך הדוגמא, בירדן בשנת 2011, היקף המובטלים מקרב בעלי השכלה הגבוהה עמד על 16%, בהשוואה לשיעור הכללי הרשמי שעמד על 13%. במרוקו, לכ-19% מקרב בעלי השכלה הגבוהה לא הייתה עבודה ב-2013, בהשוואה ל-4.5% מקרב האוכלוסייה שאינה בעלת השכלה גבוהה. בתוניסיה, היקף בעלי השכלה הגבוהה שנותרו ללא תעסוקה בשנת 2010 כמעט והכפיל את שיעור האבטלה הלאומי שעמד על 13%. בשנת 2013, היקף המובטלים בקרב בעלי השכלה גבוהה במדינה הגיע לכדי 32.6%. אם כן, אין זה מפתיע שבקרב בעלי השכלה הגבוהה בתוניסיה, שיעור הצעירים בגילאי 15 עד 29 ששקל להגר מהמדינה צמח מ-22% ב-1995, ל-76% ב-2005.

הסכסוכים האזוריים האחרונים בעלי אפקט עצום על תבניות ההגירה. מספר מדינות שהיו מעורבות בעימות, או שהיו נתונות לאיום של אלימות, נחשבו למעודדות הגירה, כאשר חוסר היציבות הפוליטית הדגיש מגמות אלה. בשנת 2010, מספר המהגרים הסורים שעזב את המדינה עמד על 415,745, שהיה שווה ערך לכ-1.9% מאוכלוסיית התושבים הכללית, בעוד שבשנת 2014 עמד ערכו על קרוב ל-14%. עיראק ולוב היוו יעד להיקף עצום של מהגרי עבודה, עד לפלישה לעיראק בשנת 2003 ונפילת המשטר הלובי בשנת 2011. טרם המהפכה בלוב, הוערך מספר הזרים המתגוררים במדינה בכ-2.5 מיליון. כיום, ישנה זרימה מחודשת של אפריקאים מדרום לסהרה ושל מהגרים אסייתיים, שחלקם מנסים לעבור לאירופה דרך החוף הלובי. נכון לאמצע 2014, דווח כי יותר ממיליון עובדים מצריים (והיקף מסוים של מהגרים מתוניסיה) חזרו ללוב, בשל היקף האבטלה הגבוה במצרים, אם כי הקרבות האחרונים בלוב האיזו את חזרתם של חלק מהם למצרים.

הגירה ממדינות ערביות במערב אסיה הייתה באופן מסורתי לעבר מדינות ערביות אחרות, בעוד שההגירה ממדינות המפרץ (GCC) וממדינות ערביות בצפון אפריקה הייתה בעיקר למדינות לא ערביות. היקף עצום של אזרחים ממדינות ערביות בצפון אפריקה היגר לאירופה, בעיקר לצרפת, איטליה וספרד; אזרחים של מדינות המפרץ התפזרו בין אוסטרליה, אירופה וצפון אמריקה. לעומת זאת, פליטים ממדינות שסועות כתוצאה ממלחמה, או כאלה שסובלות מאי יציבות

פוליטית (עיראק, מאוריטניה, סומליה וסוריה) נותרו מוגבלים למדינות השכנות: מרבית המאוריטנים נמצאים בסנגל; סומלים ביקשו מקלט במדינות מזרח אפריקאיות שכנות באוגוסט 2015, והיו יותר מ-630,000 פליטים סורים בירדן, כמעט 1.2 מיליון בלבנון, 1.8 מיליון בטורקיה, ועוד יותר מעשרות אלפים פליטים סורים במצרים ועיראק. באוקטובר 2016, כתב העת הרפואי *The Lancet* פרסם סקירה מקיפה של התנאים הבריאותיים במזרח התיכון בתקופה שהתפרסה עד לסוף 2013. הדו"ח התריע כי האזור מתמודד מול מספר אתגרים בריאותיים כתוצאה ממלחמות קודמות, מהמהפכות האחרונות, מהזדקנות ומגידול אוכלוסייה. על פי מדד תוחלת החיים בלידה שנבחן באזור זה, נמצאה עלייה מ-65 שנים בשנת 1990 ל-71 שנים בשנת 2013, עם עלייה שנתית של 0.26 שנה. ואולם, ההידרדרות בתנאים הבריאותיים במדינות רבות מאיימת על הישגים אלה ועשויה להיות בעלות השפעה על האזור והעולם.

ממצא נוסף מציג עלייה מהירה בנטל שנגרם בשל הפרעות נפשיות או הפרעות שהן תוצאה של שימוש בסמים באזור זה. בהכללה, ניתן לומר כי העלייה בנטל מסוג זה לא הובילה לעליה בהשקעות בתחום בריאות הנפש, אם כי ישנם גם יוצאים מהכלל כדוגמת לבנון וקטאר. אם כן, מרבית מדינות האזור אינן מתייחסות לבריאות הנפש כאתגר העיקרי, ונושא זה אינו נכלל בסדר היום של הסוכנויות הבינלאומיות ומשרדי הבריאות.

העלייה המהירה במחלות לא מדבקות מדאיגה אף היא. מחלת הסוכרת הפכה לנטל כבד במדינות רבות, עם עלייה בשיעור תמותה מ-12 ל-19 פייר 100,000 בני אדם. מגמות אלה, ללא קשר לסיבותיהם, עשויות להוביל ללחצים כלכליים וללחצים בכוח אדם באזור, שבלאו הכי נדירים כיום.

התפשטות של מחלות מדבקות באזור המזרח התיכון מהווה מקור לדאגה. החאג' אתגר את העוסקים בנושא הבריאות. הכינוס ההמוני לחאג' הוביל למספר התפרצויות של מחלות זיהומיות כדוגמת דלקת קרום המוח ופוליו בערב הסעודית ובשאר מדינות. הכינוס בעיראק לרגל העשורא, יום של אבל המוני, הינו בעל פוטנציאל דומה להתפשטות של מחלות. במרבית המדינות הללו, נשיקות הינן דרך מקובלת לברך אנשים לשלום. גם לחלוק מזון האחד עם השני והתקהלויות חברתיות גדולות נחשבות לפעולות נפוצות. התנהגות זו הקשתה על המאמצים להשתלט על התפרצות תסמונת נשימתית מזרח תיכונית (MERS) בערב הסעודית, והתפשטותה למדינות אחרות.

על פי הדוח, נמצאה עלייה בנטל שנגרם בשל מחלות שמקורן בצריכת סמים לא חוקיים באזור. למרבה הצער, תגובתן של מדינות רבות לאתגר זה כאל עניין של אכיפת חוק, הקשור בענישה מחמירה. נראה כי האזור זקוק לגישה מתאימה להתמודדות עם הנושא, שתהיה מקיפה דיו ותתייחס לפן החברתי-תרבותי. זו צריכה לכלול חינוך, מניעה, זיהוי מוקדם וטיפול, בהתחשב בכך שהשימוש בסמים קשור למתח וקונפליקט.

ממצא מעניין נוסף מתייחס להיקף הפצועים בתאונות דרכים שנמצא כסיבה המובילה לנכות של גברים במדינות בעלות הכנסה גבוהה ברחבי האזור. ישנן מעט מדינות באזור המחזיקות במדיניות וחקיקה המעודדת בטיחות בדרכים.

נושא הסביבה מהווה אתגר נוסף. מרבית המדינות באזור מתמודדות עם מחסור במים, שנגרם בשל לחץ דמוגרפי שמגדיל את הביקוש למים, כמו גם בשל השתנות טבעית של האקלים. נוסף על כך, כי שינוי האקלים הביאו לעלייה בטמפרטורת באזור, וחלקים גדולים באזור המזרח התיכון צפויים שלא להתאים למגורים ב-50 עד 80 השנים הבאות. יתר על כן, מרבית המדינות באזור אינן ספקיות מזון ונשענות בצורה רחבה על ייבוא, כדרך לתת מענה לביקוש.

אלמנט נוסף בעל השפעה מתייחס לאפקטים הפסיכולוגיים שעלולים לחוות קורבנות מלחמה, בכלל זה דכאון, חרדה, הפרעת פאניקה ופוסט טראומה (PTSD), הנחשבות לנפוצות בקרב אנשים שנחשפו למלחמה. הפגיעה בבריאות הנפשית של בני נוער הנגרמת כתוצאה מאלימות פוליטית ידועה היטב. ישנה שכחות גבוהה של הפרעות דיכאון במזרח התיכון וצפון אפריקה. בשנת 2010, יותר מ-5% מאוכלוסיית האזור סבלה מדיכאון, והסובלים מדיכאון איבדו בממוצע כ-1.3% משנות חייהם. הכותבים מעריכים כי רמות גבוהות של קונפליקט באזור אחראים על השכיחות הגבוהה של הפרעות דיכאון. יש לציין כי פלסטיין נכללת בקרב שלושת המדינות עם שיעורי הדיכאון הגבוהים שזוהו במחקר.

סכסוכים חמושים נחשבים לבעלי אפקט משמעותי על הנטל שנגרם בשל מחלות באזור המזרח התיכון, בעוד שההשפעות ארוכות הטווח של אי השקט אינן ידועות בשלב הזה. האזור איבד מומחים בתחום הבריאות, שעזבו בשל אבטלה, שכר נמוך, או מלחמה. מדובר במגמות מדאיגות שעשויות לעכב פיתוח כלכלי בשנים הבאות. כתוצאה מכך, התסכול של צעירים, שהיה לאחד הגורמים העיקריים מאחורי האביב הערבי, עשוי להימשך, ולהוות איום ליציבות הפוליטית באזור.